

ע"י ש"י 7 (אוקטובר 1979)

ידידיה פלם

פחד החמצה וצער פגיעה

קריאה חוזרת ב"האוטובוס האחרון" לש"י עגנון

„יכול הייתי לטעות ולירד עד לסוף כל המדריגות“ (האוטובוס האחרון)

א.

קשה לדון בסיפור זה במנותק מהקשריו, בין הרחבים במסכת כלל יצירתו של ש"י עגנון לעשוריה, בין המצומצמים במסגרתם של סיפורי ספר המעשים שעשאם עגנון ב-1932. ואף על-פי-כן אפשר להיטפל לספור זה, כשם שאפשר להיזקק לאחר, כשלעצמו. שכן יש בו, כשם שיש באחרים, ללמד מפרטו לכללם. אף ניתן להפוך חסרון זה, מצוקת הצמצום, ליתרון של התמקדות, לעיון בגופן של זוטות, אלו זוטות המשנות טעמו של מעשה ומעתיקות אותו בראיית פשוטו הגלוי לבחינת דרושו שבסוד או שבסמל.

ב.

קודם להקדמה ראוי לעמוד על הזמן שקדם להיווצרות הסיפור ואולי הוא הזמן שבסיפור. בשנת תרפ"ט עברה על המחבר החוויה הקשה, והיא, ככל הנראה, השגיה בטראומות שלו (קדמה לה שריפת כתביו וספריו בהמבורג), משנעשה עד רואה ומשתתף סובל לפרעות בשכונת תלפיות שבירושלים. ראייה מפורשת נמצא במכתבו למיטיבו ידידו זלמן שוקן שנדפס בספר "מעצמי על עצמי" והמעייין יעיין. מוראות המאורעות, כשם שהיה בהם כדי להשפיע על עמדתו של עגנון כלפי "השאלה הערבית" והדברים ידועים ואין כאן המקור לפרט, כן ניכר רישומם בנושאים ובמוטיבים שבספר המעשים.

פחד זה להישאר לבד וביחוד במקום נידח בלילה, ההיקלעות או ההיגררות, שאדם נתפש להן בעל-כורחו, למצבים של אין מוצא, בין שהם אמיתיים, בין שהם מדומים - אלה בתחום הפיסי, בלילה זו שבלולים בה תחומי הזמנים והמקומות וההתרחשויות - זו הסוריאליסטית; המסעות המעוכבים, המסות המוזרות, כדי להגיע או לחזור, או, לפחות, להסתפח אל הציבור; הציפיה, שאינה אקטיבית או, לכל היותר, מלווה מעשים חסרית-כליתיות ואף שלומיאליים, לאיזה אות של חסד - אלו במרחב המטאפיסי. דומה שכשם שאתה מוצא כל אלה במציאות הנפשית שלאחר חוויה גדולה מעמיקה, תהא זאת אישית, לאומית או דתית, כן מצויים הם בספר המעשים ובהם סיפורנו.

ש"י עגנון, סמוך ונראה, הוצאת שוקן, ירושלים ות"א, תשי"ב עמ' 108

מבצבץ השחר וזמן תפילה
אני שדיברתי יותר מדי, מכל
ויהם של ישראל דיברתי ואם
ה על הרע הרי ודאי טוב.
אחד שבשמים מפקידים על
רים בגנותם של ישראל. איני
יודע ומי הגיד לו לאותו
משיחים שם בשמים. מכל
הדבר רחוק מן השכל. מי
! ושותת דם אין לבנוק מלח

קבלת הדין ובהתמרמרות,
ל הגבלת השכל האנושי
ור להבינה. יש כאן צער
היהודי שנשפך כמים ועודנו
תפילה לכסוי הדם, בד בכד.

סיפור, אפילו הוא מציג עצמו כחידה או כחלום, ולפיכך כאבסורדי מלכתחילה, יצא הקורא מטבע ברייתו לבקש בו קודם כל את העלילה כפשוטה, ואם הוא נואש מנסיונו זה, יחפש, לפחות, את החוט המקשר, איזה "נושא" או "מוטיב" ("לייט-מוטיב"-פירוש: מניע מנחה!) בבחינת החוט המוביל במבוך. מבקש אדם: "לחמם לי חמין ולכבס את כתנתי" (או, בסיפורים אחרים ללכת לדואר, לרופא, למסעדה לים) הרי צורך ריאלי יום-יומי, לצורך זה עליו לבוא בין הבריות. יש בדרכו עיכובים, הסחות, מקריביש עד כדי גרימת פחינפש. וסוף דבר - אין אותו אדם (המספר) משיג את מבוקשו, אין הוא מגיע לתעודתו. עד כאן סכימת "העלילה" - והיא דומה כספורים רבים בספר המעשים¹ מכאן ואילך מתבקשים אנו לצאת בעקבות המספר בדרכי העיכובים, ההסחות וכו', לצאת ולהשתחרר מן ה"סכימה" ולהיכנס לפרטי פרטיותו של סיפורנו. חלקיקי העלילה, שרטוטי הדמויות ה"מזומנות" זו לזו (לפי ג. שקד) ואביזריהם. דקדוקי לשון ורמזיה ישמשו לנו אור ועזר בחיפוש "פשר" (לפי מ. טוכנר) לסתומות הרבות.²

דרכו של ה"גיבור" המספר סוגה בהפרעות והשהיות. מבקש להדליק את "מכונת הפתילות" - ואין בה נפט. והנה, במקום לבקש נפט, יוצא הוא לילך אצל מר שריט, שכן "פעמים הרבה רציתי לבקרו ונתעכבת". ואף-על-פי שמן הסתם לא בא לבקר אצל מר שריט משום הנפט, שהרי גם קודם מקרה מכונת הפתילות ביקש לבקר אצלו, סופו שמספר לו המעשה במכונת הפתילות, אלא שלמרבה האירוניה אין הוא מקבל נפט אלא כף של כבסים, שטפלה היא לנפט. ביציאתו אמנם אין הוא טועה "לירד עד סוף כל המדרגות, בואכה "הגשר השחור" ואף על פי כן הוא מגיע אצל "הגשר השחור" (כאן מתרחשת "קפיצת הדרך" החלומית כשהוא מבקש לחזור לביתו, שוב אין זה בבוצ'אץ שעל נהר הסטריפא, אלא בירושלים שיש בה שירות של אבטובוסים ונוהגיו). מכאן ואילך נעשית העלילה יותר ויותר מחזאית, כמעין מחזה גרוטסקי. מתהלך לו אדם באמצע הלילה וכמין כף של כבסים בידו וברגע שעליו להשיג את האוטובוס, (האחרון) נשמטת אותה כף-מידו. די בזמן הדרוש להרכין את עצמו ולהרים את הכף כדי להחמיץ את האוטובוס. "עמדתי בפחי נפש והבטתי אחרי". ואף-על-פי שאחרי הכל יש דברים קשים מאבדן נסיעה באוטובוס. הרי "גדולה היתה מצוקת נפשו". מוסיף על זה העלבון שהבנות לא עיכבו את האוטובוס בשבילו ונמצא הוא המעוכב. אותה מצוקה גוברת עד ש"הבטתי כנגדי דרך יאוש".

ועתה, מה מבהיל ומה אינו מבהיל אותו. על נפילת זקנו הוא מעיר ש"מאחר שהיה מת לא הבהילתני נפילתו", אדרבא, ממשיך הוא מיד, "מאחר שהייתי בהול הנחתי את זקני" - מן הסתם, איפוא, בהול הוא להגיע הביתה, אך, כנראה, לא כדי לישון שכן משלש הוא השימוש בלשון כהל ואומר: "מי שאינו בהול על שנתו אינו מפסיד בהליכתו בלילה שכזה". לכאורה, איפוא, התגבר על בלהות הלילה ועל בהילות השיכה הביתה כאחד. ואף על פי כן נמצא בפסקה האחרונה שהוא מאוכזב שלא מצא מי שיסייע או מי שיסייע אותו. הבעיה ה"מעשית" - הדלקת הפתילה - לא הגיעה לידי פתרון. נותרו המבוכה, הפחד, תחושת ההחמצה ואולי איוו ציפיה סתומה לעתיד שאין לגיבור שליטה עליו. (לשון "נגררתי" במשפט האחרון).

עד כאן, לכאורה, הדברים אציה של מעמדות - מעמדו מתגלגל ממעמד מוזר זה גרוטסקיים: השכנה מיטו בהליכתו לבית שריט במק חפץ - שבמקום נפט הוא שמח שלא הגיע לגשר הו כף כבסים בידו, ומונה חי שמשטים בו.³

המחבר משאיר את "המח המספר אינו חש בצד הנ במין לקוניות. אין הוא מתעוררות בו תמיהות ("ה שריט מביא אותו לידי מב הזכירו אותי" - הנערות צפוי לו). אדם כזה - אין ואפילו אחד אויבו.

אין אנו יודעים דבר על מצטיירת מבעד להליכות מבדחת. יותר מדי מן המ יעבירו אותנו הדברים הבז המקריות והשתלשלות הא בין האירועים שבסמוי מן הדוק ומאיים.⁵

בחלק ניכר מסיפורי ספו ואתה מוצא ביניהם בעיק הדברים ועלינו לצרפם המקום.

רמזים שאתה נרמזו זעיר אך כיון שנצטברו, נמצא כיפוס הכתונת תמים לי אירוני לעצמו (שכן איזהו להזכיר תקופת לילי תשרי הטהרות ותשובה, אם כמ אם כדרישתה של נבואה המנונא: מהו שכתוב "ול בו לא אפילה ולא שתיה. לענין זה גם התיבה "כל

ה.

עד כאן, לכאורה, הדברים פשוטים. נראה כאילו לפנינו סיפור דראמטי בעל אינסצנה אציה של מעמדות - מעמדות פלסטיים-ויזואליים מאוד. גיבור (או אנטי-גיבור) שלומיאלי מתגלגל ממעמד מוזר זה למצב מוזר אחר. בכל המצבים האלה יש יסודות קומיים - גרוטסקיים: השכנה מיטיבה ממנו לדעת שאין נפט בפתיחה, חילוף קומי של מקום יש בהליכתו לבית שריט במקום לחנות מכולת. (שבאותם ימים מכרו במכולת גם נפט) ושל חפץ - שבמקום נפט הוא מקבל "כמין כף של כבסים". ועוד חילוף מקום שמלכתחילה שמה שלא הגיע לגשר השחור ואחר-כך, מן הסתם, רגליו השיאוהו לשם. אדם מטייל, כף כבסים בידו, ומונה חלונותיו של בית, אדם עולה על קרון ישן בלי נהג ואינו חש שמשטים בו.³

המחבר משאיר את "המחזות" המעמדים הגרוטסקיים או המחשתם בידי הקורא, שכן המספר אינו חש בצד המגוחך שבו הוא מספר דברים כהווייתם כביכול, בכובדראש, במין לקוניות. אין הוא מודע למצבים המיוחדים שאליהם הוא נקלע, לכל היותר מתעוררות בו תמיהות ("תמהתי היאך אמרה שאין נפט במכונה", חיוכה של בתו של מר שריט מביא אותו לידי מבוכה: "תמהתי שלא תעיתי" במדרגות בית שריט, "תמהתי שלא הזכירו אותי" - הנעדרת לפני הנהג, ולבסוף-כאדם שמהלך יחידי בדרך ואינו יודע מה צפוי לו). אדם כזה - אין פלא שנגרר הוא אפילו אחרי אנשים שאין הוא מכיר אותם, ואפילו אחד אויבו.

אין אנו יודעים דבר על מראהו של האנטי-המספר ומעט מאד על מחשבותיו. הדמות מצטיירת מבעד להליכותיה. והנה למרות הגרוטסקה אין הסיפור מצחיק ואין הדמות מבדחת. יותר מדי מן המוזר והמפליא יש בסיפור בצד הנלעג והמגוחך וביתר העמקה יעבירו אותנו הדברים הבאים לרובד נוסף ביצירה.

המקורות והשתלשלות האירועים במישור הגלוי יוצרות תגובה קומית: אך הקשר הנסתר בין האירועים שבסמוי מעורר בנו אימה משום שמסתבר שבין החוליות הללו קיים קשר הדוק ומאיים.⁵

ו.

בחלק ניכר מסיפורי ספר המעשים פירש המספר ולא סתם זמנו של סיפור המעשה, ואתה מוצא ביניהם בעיקר את הימים הנוראים, פסח או שבת. ואילו בסיפורנו מוצגים הדברים ועלינו לצרפם אחד לאחד. תחילה לענין הזמן ולאחר מכן אולי, גם לענין המקום.

המזים שאתה נרמז זעיר פה זעיר שם, לולי הצטרפותם והצטברותם היית אומר: מקרה אך כיון שנצטברו, נמצאים מתעבים לכדי מעין ודאות. כך בפתיחתו של הסיפור ענין כיבוס הכתונת תמים לעצמו. ומשל עורו של דג "בלילי תשרי משהלבנה בחידושה" אירוני לעצמו (שכן איזה בוהק יש באין אור) ואילו צירופם אומר דרשני. אם נזקק המספר להזכיר תקופת לילי תשרי, הם לילי סליחות, הם ימי תשובה, אף ענין כביסה נדרש לענין הטהרות ותשובה, אם כמקרא: והקדשתם היום ומחר, וכבסו שמלותם (שמ' י"ט 10). אם כדרישתה של נבואה: רחצו, הזכו וכו' ואם כמדרשו: "אמר לו ראש הגולה לרב המנונא: מהו שכתוב 'ולקדוש ה' מכובד' (שע' נ"ח) - אמר לו: זה יום הכפורים שאין בו לא אכילה ולא שתיה. אמרה תורה: 'כבדהו בכסות נקיה' (שבת קיט עא). ויפה לצרף לענין זה גם התיבה "כלי לבן" אלה כלי לבן שבתיה אחת "שכבית אבא" אחת שבבית

כאבסורדי מלכתחילה, יצא זה, ואם הוא נואש מנסיונו ב" (ל"יט-מוטיב"-פירוש: לחמם לי חמין ולכבס את גלים) הרי צורך ריאלי יום-הסחות, מקריביש עד כדי את מבוקשו, אין הוא מגיע רים רבים בספר המעשים! העיכובים, ההסחות וכו', סיפורנו חלקיקי העלילה, הם. דקדוקי לשון ורמזיה הרבות.²

בקש להדליק את "מכונת הוא לילך אצל מר שריט, ו הסתם לא בא לבקר אצל ית ביקש לבקר אצלו, סופו ה אין הוא מקבל נפט אלא טועה "לירד עד סוף כל אצל "הגשר השחור" (כאן יתו, שוב אין זה בבוצ'אץ וסיים ונהגיו). מכאן ואילך מתהלך לו אדם באמצע וטובוס, (האחרון) נשמט את הכף כדי להחמיץ את חרי הכל יש דברים קשים זיף על זה העלבון שהבנות צוקה גוברת עד ש"הבטתי

מעיר ש"מאחר שהיה מת יתי בהול הנחתי את זקני" א כדי לישון שכן משלש נו מפסיד בהליכתו בלילה לות השיכה הביתה כאחד. א מי שיסייע או מי שיסייע די פתרון. נותרו המבוכה, אין לגיבור שליטה עליו.

מר שריט. שמא הם כלי לבן, קיטלים, שהיו לובשים אותם ביום הכיפורים, ואם להדכות מבוכה, מבוכת הקורא ומבוכת הדמות כאחת, שמא הם כלי לבן ששנו עליהם: נוהגים היו בית אבא שהיו נותנים כלי לבן לכובס עובד גילולים (נוסח אחר: נכרי) שלושה ימים קודם לשבת" (שבת א, ט). אין אנו באים לפסוק תשובה, מכל מקום קירבה לימי תשובה יש כאן. דרכו של קורא שמה שמצא בפתחתו של סיפור יוצא, הוא לבקשו באחריתו של סיפור. קשה סופו של סיפור זה מראשיתו ומרובה בו הסתום. אך גם הוא לשונותיו מסגירים את זמנו ואווירתו, של יום הכיפורים הם. על "קירי ירושלים" מסופר שהיו מלווים את השעיר לעזאזל כברת דרך "עד סוכה ראשונה" (יומא ו' ד). מה ביקש המספר שנגרר אחריהם. האומנם חש אימת "עזאזל"?

ז.

ואמנם מיטלטל הסיפור בין קוטב האימה הגוברת והולכת מזה לבין קוטב הזיקה וההישענות על - "בית אבא" וכל הקשור בכך מזה. במילים אחרות: בין הווה מטולטל ומתנכר מזה לבין עבר (שהוא גם סיכוי לעתיד, בדרך התשובה) מזה. אם נדייק נאמר: לא הסיפור, אלא המספר הוא המיטלטל והמהלך על פני גשר צר שתהום רובצת תחתיה. את הסיפור חוצה הפגישה עם "הגשר השחור". איני יודע אם בכוצ'אץ היה גשר בשם זה, ואם היה, לאן הוביל, אך אין זה מענייננו. שנים הם מענייננו. האחד בתחום מהלך "העלילה": מכאן ואילך משתנה מקומה. האחר בתחום הסמל. בתחום האסוציאטיבי "גשר" חוצה ומגשר כאחד. ואם רגליו של המספר מוליכות אותו לשם, כנראה כמעט בעל כרחו, סימן הוא שיש דברים בגו. יתר על כן מוסיף התחום הקונוטאטיבי, המשתלשל מספרות ימי הביניים ועד לספרות המודרנית. ידוע ביותר הוא הגשר של ידעיה הפניני: "והזמן - גשר רעוע / בנוי עליו / כמעט כמעט נטותך אנה ואנה / תאבד כרגע במצולות מבהילות / ודמך מדמם אין מבקש // תלך מתהום אל תהום / נבוך מנככי ים / ואין אומר השב"9 לאותו גשר, כשהוא מופיע בשיר של ר' שלמה אבן גבירול¹⁰ פירשו ביאליק - רבינצקי במהדורות: "העולם הזה דומה כמעבר מעולם הגפשות שלפני הלידה לעולם שלאחרי המיתה".

אכן אימה חשיכה יש בירידה ל"המרתף האפל שנמשך והולך עד לגשר השחור", פחד מובלע בשתייה זו בחוצות העיר בחצות הלילה, איזו בהלה או יראה מנחה את המשא ומתן עם "הממונה" ומורא גדול יש בהיות אדם "מהלך יחידי", סכנת-חיים ממש, כשנרי: "המהלך בדרך יחידי והמפנה לכו לבטלה הרי זה מתחייב בנפשו (אבות ג', ד). אבל במקום שם גדולה הסכנה ביותר, שם גם פתח תקוה עשוי להיפתח, אולי כדרך פירושו של ר' עובדיה מברטנורה לנ"ל: "המהלך וכו', ומחשב בלבו דברי הבאי... מתחייב בנפשו - לפי שלילה הוא זמן למזיקים והמהלך בדרך יחידי הוא בסכנה מפני הליסטים וכיו"ב פגעים רעים, ואם היה מחשב בדברי תורה - היתה משמרתו". הסכנה נתונה, אך רשות המחשבה - להבאי או לתורה - בידי המהלך הוא.

לעומת "הגשר" וכל הכרוך בו (הגשר מופיע גם בסיפורים אחרים של עגנון) ניצב הזקן וכל הקשור עמו. (אף זה אינו מיוחד לסיפורנו). קודמת להופעת הזקן בסיפור הזכרת ר' יצחק מונטג. "שקירבני והיה מטייל עמי כאלו אני חברו, אף-על-פי שהוא עשיר וזקן וחסוב" - אנו מניחים שכשם שמהרהר המספר שצריך היה ללמד זכות על ר' יצחק מונטג, כן מתבקשת זכותו של ר' יצחק מונטג להגן על המספר. הוא, ר' יצחק מונטג המעוגן בעבר, הלא הוא "מכיר את כל המצבות שבבית הקברות הישן" וכו' (מחשבה זו על ר' יצחק מונטג חולפת במוחו של המספר כבר בשעה שהוא עומד ומדבר עם זקנו).

ועוד מקדים הסיפור הזכרת והקדושה ובטחון ה"בית" שקרו את המספר, עמד המ כל הנסיעות" והיא, כמוכן, בשעת חצות, קל והומר סנ כגון: כיצד זה עולה מר ש וכיצד זה מספרנו, שאף הו קונצרט בליל סליחות. ול: כאותן ציצינות של אור ירכ מזיק - בבא בתרא ע"ג ע' בנערות הממתנינות לאוטנו אחת בלונדינית וכו' בייחוד פני הדברים באותו לילה, נשמות דאזלין ערטילאין שבטי ישורון" "בימים הל' עגנון, עמ' רפא - רפב)!"¹¹ בשעה טובה בא הזקן. מס שכבר היטיב להתבונן בהן למטין" (!). יחסו של המספר ביקורו "בבית הגדול" (ועי פי רחב מעלותיו ומנין חי ביקורו אצל מר שריט קנ שבוודאי לא סיפר לזקן על אור עיניה לאו דווקא לשו מטפח כדרכן במשתה של הוא מצפה לטיפוח ולא י "לא הבהילתני נפילתו" ו יפתח במקומו כמו"מ עב בעמוד (!) השולחן ואילו ו הישן", ובכל זאת מהרהר הקרון הישן ועומד לעלות סוף דבר: עימותו של הזקן החילונית, שכל הווייתה הריאלי דווקא.

אותו ממונה, דומה שמוכו עיקרי: החמצת הנסיעה (י בנסיבות "שלומיאליות" פסיכולוג מהשורה: החמצ אף זאת בבחינת הרגלים כביכול שלא-בכוונה - לז מן הציבור" (השווה אבון

ז הכיפורים, ואם להרבות
זבן ששנו עליהם: נוהגים
אחר: נכרי) שלושה ימים
זקום קירבה לימי תשובה
צא, הוא לבקשו באחריתו
ום. אך גם הוא לשונותיו
י ירושלים" מסופר שהיו
א' ד'). מה ביקש המספר

מזה לבין קוטב הזיקה
זחרות: בין הווה מטולטל
ז) מזה. אם נדייק נאמר:
נר שתהום רובצת תחתיה.
ז בבוצ'אץ היה גשר בשם
זנו. האחד בתחום מהלך
זל. בתחום האסוציאטיבי
זותו לשם, כנראה כמעט
זקונוטאטיבי, המשתלשל
זגשר של ידעיה הפניני:
ז / תאבד כרגע במצולות
ז:ך מנבכי ים / ואין אומר
ז.ירול¹⁰ פירשו ביאליק -
זת שלפני הלידה לעולם

עד לגשר השחור", פחד
ז יראה מנחה את המשא
ז סכנת-חיים ממש, כשנרי:
ז פשו (אבות ג', ד'). אבל
ז, אולי כדרך פירושו של
זבאי... מתחייב בנפשו -
ז מפני הליסטים זכירי-ב
ז הסכנה נתונה, אך רשות

ים של עגנון) ניצב הזקן
ז הזקן בסיפור הזכרת ר'
ז על-פי שהוא עשיר וזקן
ז ללמד זכות על ר' יצחק
ז. הוא, ר' יצחק מונטג
ז הישן" וכו' (מחשבה זו
ז עומד ומדבר עם זקנו)

ועוד מקדים הסיפור הזכרת בית אבא עם "תיבה של כלי לבן" שבו, שיש בה מריח העבר
והקדושה ובטחון ה"בית" כאחד. אין תימה שלאחר זאת, ולאחר ההרפתקות המזרות
שקרו את המספר, עמד המספר לדבר עם זקנו. ודוק "השעה היא חצות הלילה, זמן סוף
כל הנסיעות" והיא, כמובן, שעה נאה להופעתו של מת. אין תמיהה על הופעתו של מת
בשעת חצות, קל וחומר סמוך ליום הכפורים. סמוך ליום הכיפורים תמיהות אחרות יש.
כגון: כיצד זה עולה מר שריט על מיטתו בשעה מוקדמת במקום לומר סליחות בלילה.
וכיצד זה מספרנו, שאף הוא כנראה, אין ליבו פנוי לסליחות, אינו תמיהה על שמקיימים
קונצרט בליל סליחות. ולא זו בלבד שאין ליבו פנוי לסליחות, אף נפנה הוא להציץ
באותן ציטיות של אור ירקרק (מלשון "ציציתא דנורא חיורתא" - הנאמרת על מלאך
מזיק - בבא בתרא ע"ג ע"ד) של בתו "בעלת האיברים" - של מר שריט. אף מהרהר
בנערות הממתינות לאוטובוס ולא רק בכלליותן בבחינת "סיעה" אלא גם בפרטיה של
אחת בלונדינית וכו' בייחוד, ולאחר מכן מדמה בלבו כיצד עולות על מיטותיהן. אם כאלה
פני הדברים באותו לילה, מה תמיהה יש בהופעת הזקן. אדרבה, "קבלה בידינו שאותן
נשמות דאזלין ערטילאין כולם באים". אמנם בדרך כלל: "לבית הכנסת בהתאסף יחד
שבטי ישרון" "בימים הללו לשוב בתשובה" (עפ"י הספר "ימים נוראים" שליפט ש"י
עגנון, עמ' רפא - רפב)¹¹

בשעה טובה בא הזקן. מסיח את דעתו של המספר מהרהורים של חצות באותן נערות¹²
שכבר היטיב להתבונן בהן עד כדי שיכול לספר לנו על "זקופית שקווצותיה... סתורות
למטן" (!). יחסו של המספר לזקן מאופיין כך: אין הוא מספר לו את כל האמת. מספר על
ביקורו "בבית הגדול" (ועלינו לשער בעל כרחנו שבית זה הוא מיוחד במינו ולא רק על
פי רוחב מעלותיו ומנין חלונותיו. ובמה גדולתו בהקשר שלנו לא מצאתי) ומעלים את
ביקורו אצל מר שריט קנטרן ומבטל זמנו בשינה¹³ ואת זאת העלים אפילו מן הקורא,
שבוודאי לא סיפר לזקן על בתו של מר שריט, הלא זו היתה מביכה אותו. שהרי "ציציות"
אור עיניה לאו דווקא לשון קדושה בהן וכיוצא בזה בטפיחות ידיה, שאפילו היה המספר
מטפח כדרכן במשתה של קודש (ברית-מילה) מידיה אין הוא חפץ בהן. ואילו מהזקן
הוא מצפה לטיפוח ולא לטפיחה, לבטחון ולא למבוכה. יודע הוא שהזקן מת. שהרי
"לא הבהילתני בפילתו" ואף על פי כן נכון הוא, שיטלנו זקנו בזרועו ויוליכנו, ואפילו
יפתח במקומו במו"מ עם ה"ממונה". לזקן אמונה תמימה בקרון ישן. הוא מתחזק
בעמוד (!) השולחן ואילו הנכד ממשיך להיות נכון. הוא יודע ש"אין כדאי לנסוע בקרון
הישן", ובכל זאת מהרהר, "ספק הוא אם אגיע לביתי בקרון ישן" ואפילו הולך אצל
הקרון הישן ועומד לעלות עליו. והרי מראש ידע שהממונה משטה בו...!
סוף דבר: עימותו של הזקן המת, הדוגל בנושנות ומחזיק במקודשות עם המציאות החיה,
החילונית, שכל הווייתה ותכליתה - "עולם הזה"¹⁴ מגביר את חוסר השחר שבעולם
הריאלי דווקא.

ח

אותו ממונה, דומה שמוכר הוא לנו מן הטירה לקפקא¹⁵ אף שם הוא חלק מאותו נושא
עיקרי: החמצת הנסיעה (ל...?) שהיתה תכלית המעשים כולם. כאשר מתארעת החמצה זו
בנסיעות "שלומיאליות" כמו בסיפורנו (וכן ב"הטירה"), בעל כרחנו נאמר, עם כל
פסיכולוג מהשורה: החמצה זאת מכוונת היא שלא מדעת. החמצה השיבה - התשובה!
אף זאת בבחינת הרגלים מוליכות למקום שמתבקשים אליו. זאת ועוד: אדם הנמנע -
כביכול שלא-בכוונה - לנסוע ברכב ציבורי, ותר אחרי מונית הרי הוא בבחינת "פורש
מן הציבור" (השווה אבות א' ד')¹⁶ אדם כזה עשוי להגיע לבידוד חברתי ולמבוי סתום

(השווה גם בסיפור "הפקר") ואפילו עולה אדם למרכבה, הרי שמפריש עצמו מהציבור ואולי נעשה שותף לנוסע מסוג "מר גרסלר"...! (ר' "פת שלימה").

אך נשוב אצל אספקט ההחמצה. הצד השני של מטבע זה הוא צד הציפיה, והוא עיקר גדול אצל קפקא (כשם שכבר היה עיקר גדול אצל "יורדי מרכבה" ושם אין המרחק רב בין מרכבה זו למרכבה זו והצד השווה, שיש בהן סוד בלתי מושג, שאין "לרדת" אליו):

ק. חיכה שעה ארוכה יותר ממה שסבור היה שיחכה. מזמן כבר גמר לאכול, הצינה היתה קשה, הדמדומים כבר נתחלפו בחשיכה גמורה, וקלאם עוד לא בא. "זה עלול להימשך זמן רב" אמר פתאום קול גם, סמוך אליו כל כך עד שנתחלחל. זה היה הרכב, שחולץ אבריו, כאילו הקיץ משינה, ופיהק בקול גדול. (...) כעבור רגע שאל הרכב "אתה רוצה קוניאק?" כן אמר ק. (...) הוא פתח את הדלת הרחבה (...). כיוון שנפתחה הדלת, נתפתח כל כך להיכנס לתוך המזחלת, עד שלא יכול לעמוד בכך (...) הוא מיהר והחליק פנימה (...) וזה קוניאק? שאל עצמו בפקפוק. וטעה מתוך סקרנות (...) ואז - ק. היה גומע אותו רגע גמיעה ממושכת (...) קול צעדים נשמע במורד המדרגות, הבקבוק נשטט מידו של ק. הקוניאק נשפך על אחת הפרוות, ק. יצא בקפיצה מן המזחלת. (...)

"אני מחכה למישהו" אמר ק. שוב לא מתוך תקווה שיצליח, אלא מתוך העקרון בלבד. "בו נא", חזר ואמר האדון בשלווה גמורה, כמבקש להראות, כי לא פקפק מעולם שק. אמנם מחכה למישהו. "אבל אם אבוא אחמיץ אותו איש שאני מחכה לו", אמר ק. במשיכת כתף (...) "תחמיץ אותו מכל מקום, בין שתחכה ובין שתלך", אמר האדון. "אם כן, מוטב, שאחכה ואחמיץ אותו", אמר ק. בעקשנות (...) האדון עצם את עיניו (...) ואמר לרכב: "התר את הסוסים". (...) הרכב החל מוליך את הסוסים עם המזחלת לאחור (...) ששם, מאחורי שער גדול, היו כנראה, האורווה ומוסך העגלות. ק. נמצא עומד בגפוי; המזחלת התרחקה מהעבר מזה, והצעיר התרחק מעבר מזה. (הטירה, עמ' 100-103).¹⁷

ט.

תוך הילוכו של גיבורנו (ואכן אף סיפור זה, כרבים אחרים, הוא סיפור של הליכה, או מסע, פיסית) בפחד לילה ואימת בדידות שלא נספח לסיעה של הנערות והחמיץ את האוטובוס שהוא רכב ציבורי ונמצא פרוש מן הציבור,¹⁸ תוך הילוכו זה מוודע אותנו הסופר לשורה של דיכוטומיות שהמחבר מיטלטל ביניהן: בוצ'אץ וירושלים, בית ורחוב, בקשת תיקשורת, שיחה וברכב כאחד, מדעת והחמצתה שלא מרצון, כביכול. בהעברה למושגים מופשטים נאמר: עבר ועתיד, תלישות ואמונה, מעשי הכשל הם בבחינת חטא של תשובה ולתיקון הם צריכים.

כנגד סיעת הנערות שלא סייעו בידי, מופיעים בסוף הסיפור "חמשה בני אדם" ואחר כך עוד "אדם כנגדי" (...) שלא היה מבני סיעתי". נמצא מי שטען שהחמשה כנגד ע'ג'נ'ר'ן הם באים.¹⁹ אך אין חיזוק לטיעון זה לא בתיאורם ולא ביחסם אל המספר. דבר אחר, אם נבדוק במעשי ה"חטא" שחטא המספר, נוכל, אולי, להעמידם על חמישה, והם כנגד "ה' דברים הנועלים תשובתו של אדם": (א) "הפורש מן הצבור" (ב) "החולק על דברי חכמים" (שלא נמצאה בו תמימותו של הזקן). (ג) "המלעיג על המצוות" (שהיה מהרהר דברי עבירה בנערות ולא קרא סליחות) (ד) "המבזה רבותיו" (שלא לימד זכות על ר' יצחק מונטג) "שבזמן שנטרד לא ימצא מלמד ומורה לו דרך האמת" (!) (ה) "והשונא את התוכחות" (כשזלזל בזקנו) - לפיכך צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מצעוריו ואהוב להם שיהא מוכיח לרבים ומחזירן בתשובה".²⁰

אף-על-פי-כן נשאר פשר אחריהם!
דומה, השאלה הפתוחה לשוב לביתו כדי - ובווד ולכבס את כתנתו, השאלו

ההכרעה הסופית (...) אי היא ביטוי-קיומי לתפנית האני הנתון בשלב של היותו נשאר תלוי בין הע כך קורה בסיום הסיפור שיסייעוני מפני אותם למתיחות הנפשית והאו אם לדבר בלשון גיבור ה ונראה, 123), אלא שאפש אין אדם יכול להתקיינ הוא אם שם גם ימצא גז על הנערות ועל האוטו שיהלך בדרך שאינה כב לבין הבא מוליכה את ממנו? האומנם נדון א ולא להגיע...? האומנם השאלות נשארות תלוי כאן כבמציאות חיי אנוט ב"האוטובוס" האחרון" (חולתה)

1. ר' מ. שמיר "סוד החיב 409-411.

2. אך דוק והיזהר: הלשון בתקופות שונות, בספרויו מופרו בהשוואות עלול, ז מוטיביות בה בחטיבה ה לאותם הקשרים, רשאים א

3. אף המעמד של "הגבה יהודי לובש תפילין של רא

4. דב סדן מביא דברים ע למעשי זריזות נלעגים מ' מכנה סדן "מוזרים" (וב מטריאליסטיים וכיו"ב).

5. גרשון שקד, אמנות הסו

רי שמפריש עצמו מהציבור
זה"ה).

זוא צד הציפיה, והוא עיקר
כבה" ושמא אין המרחק רב
ושג, שאין "לרדת" אליו):

ר. גמר לאכול, הצינה היתה
בא. "זה עלול להימשך זמן
ז היה הרכב, שחולץ אבריו,
רכב "אתה רוצה קוניאק"?
תחה הדלת, נתפתה כל כך
מיהר והחליק פנימה (...)
ז - ק. היתה גומע אותו רגע
בקבוק נשמט מידו של ק.

אלא מתוך העקרון בלבד.
כי לא פקפק מעולם שק.
שאני מחכה לו", אמר ק.
שתלך", אמר האדון. "אם
האדון עצם את עיניו (...)
וסוסים עם המזחלת לאחור
גלות. ק. נמצא עומד בגפו;
טירה, עמ' 100-103)¹⁷.

הוא סיפור של הליכה, או
; של הנערות והחמיץ את
וכו זה מודע אותנו הסופר
ישראלים, בית ורחוב, בקשת
כביכול. בהעברה למושגים
ם בבחינת חטא של תשובה

'חמשה בני אדם' ואחר כך
ן שהחמשה כנגד ע'ג'נ'רין
אל המספר. דבר אחר, אם
רם על חמישה, והם כנגד
:ור" (ב) "החולק על דברי
ל המצוות" (שהיה מהרהר
" (שלא לימד זכות על ר'
האמת" (!) (ה) "והשווא
קהל וקהל מישראל חכם
רבים ומחזירן בתשובה"²⁰

אף-על-פי-כן נשאר פשר החמישה ושל השישי סתום בפרטיו. לאן הלכו, לאן נגרר
אחריהם!?

דומה, השאלה הפתוחה הזאת, שאין יודעים לאן מגיעים, ואין בטחון שאדם עולה בידו
לשוב לביתו כדי - ובוודאי מעבר לקיומיות בעירומה - לחזור ולנסות לשפות לו חמין
ולכבס את כתנתו, השאלה הזאת היא גיבורו האמיתי של ספורנו

ההכרעה הסופית (...). אינה תוצאה של שיקול מוסרי, דתי או אינטלקטואלי בלבד, אלא
היא ביטוי קיומי לתפנית נפשית שמקורה בהלם של אימים ובלהות (...).
האני הנתון בשלב של רדוקציה, שסוע וקרוע, מפגין את מצב ניתוקו, את עבודתו, את
היותו נשאר תלוי בין העולמות המנוגדים.

כך קורה בסיום הסיפור "האבטובוס האחרון": הוי, כמה זקוק הייתי באותה שעה
שיסייעוני מפני אותם שאוהבים אותי... ושאר כל חבריו אינם מאוהבי " (...). אין
למתיחות הנפשית והאמנותית פתרון רצוי יותר מההתגלות שהיא התחמקות כאחד.
אם לדבר בלשון גיבור הסיפור "ידידות" "מה שביקשתי לכסות הוצרכתי לגלות" (סמוך
ונראה, 123), אלא שאפשר להוסיף בצדק: ומה שגיליתי הסתרתי כפליים²¹
אין אדם יכול להתקיים מחוץ לסביבתו הריאלית ובמנותק מקשרים עמה. אבל ספק
הוא אם שם גם ימצא גאולה לנפשו. לא טוב היות האדם לבדו. אבל גם לא על הפתיליה,
על הנערות ועל האוטובוס שבחוצות יחיה. בסיפור אחר נאמר: "מי שזמנו בהול מוטב
שיהלך בדרך שאינה כבושה לרבים (עמ' 191). הדילמה בין הציבור לבין לבדו, בין הזה
לבין הבא מוליכה את הגיבור עד שנקלע למבוי סתום. האומנם גורל הוא שאין מנוס
ממנו? האומנם נדון אדם רק לצפות או, לכל היותר, להלך על פני האדמה ולחפש -
ולא להגיע...? האומנם לא יימצא הגשר?

השאלות נשארות תלויות ועומדות - כאן כבסיפורים אחרים, של עגנון ושל אחרים;
כאן כבמציאות חיי אנוש.
ב"האוטובוס" האחרון" ניתן להן מבע אמנותי מגובש ומרתק.
(חולתה)

1. ר' מ. שמיר "סוד החיבור ביצירתו של עגנון", ספר ברוך קורצוויל, תשל"ה, עמ' 402-413 ובייחוד
411-409.

2. אך דוק והיזהר: הלשונות בעושרן והמוטיבים כרבי-גוניותם פרודות מהן וכדלים מהם דרכם להופיע
בתקופות שונות, בספרויות שונות, בהקשרים שונים - הילכך אין השמוש בהם חד-משמעי. שמוש
מופוז בהשוואות עלול, איפוא, להוביל למבוי סתום. ואעפ"י - ככל שנמצא חזרות לשוניות או
מוטיביות בה בחטיבה הספרותית של אותו יוצר, החזרות עקשניות ועקבית ומצביעות לאותם
לאותם הקשרים, רשאים אנו להניח שכוונת מכוון כאן.

3. אף המעמד של " הגבהתי את כובעי למעלה מראשי והחלקתי את מצח"י" אף שהוא מחווה המזכירה
יהודי לובש תפילין של ראש, יש בו אלמנט קומי.

4. דב סדן מביא דברים על צ'רלי צ'אפלין " שאין כמותו תוהה, זר, נבוך בעולמו המבוכה כאן היא אם
למעשי זריות נלעגים מזה ומפליאים מזה" - בדוגו בדמויות בספר המעשים. ספורי ספר המעשים
מכנה סדן "מוזרים" (ובזה עוקף את ברירת המונחים השנויים במחלוקת, כגון סוריאליסטיים,
מטריאליסטיים וכיו"ב). (דב סדן של עגנון, הוצ' הקה"מ, תשי"ט עמ' 30).

5. גרשון שקד, אמנות הספור של ש"י עגנון, תשל"ג, עמ' 71.

6. כיו"ב מופיעה בספר המעשים הרחצה, בים (בספור "נרות") ובמרחץ בית (הספור "התזמורת").
7. ור' עוד בספר "ימים נוראים" שליקט ש"י עגנון עמ' רמב-רמג-וראוי להטריח לכאן גם מדרש לכתובים, לעולם יראה אדם עצמו כאילו הוא נוטה למות, ושמא ימות בשעתו ונמצא עומד בחטאו לפיכך ישוב מחטאיו מיד ולא יאמר: "כשאזקין אשוב", שמא ימות טרם שיזקין, הוא ששלמה אמר בחכמתו: „בכל עת יהיו בגדיך לבנים" (קוהלת ט, ה) [מהילכות תשובה להרמב"ם].
8. מוטיב זה (ע'פי - , רגליו של אדם הן ערבות בו למקום שהוא מתבקש לשם מוליכות אותו" או: למקום שלבו אוהב") ר' סוכה. נג. ע"ג. מופיע גם בספורים אחרים, אם במובלע בעלילה (כגון - האדונות והרוכל") ואם במפורש (ר' למשל עידו ועינים' עמ' שעב; הדום וכסא עמ' 215).
9. בחינת-עולם-ע'פי-ח.שירמן-השירה-העברית-בספר-דכפרובאנס. תשט"ו: עמ' 497-498.
10. בשיר „עדי מתי יצרי": "וכגשר נחשב, /לבל יהי נושב/וכל עובר ושב/ כגרים נמשלים - והשווה גם בחיי אבן פקודה בתוכחה הידועה שלו "נפשי עוז" - להלן עוד ניטפל לה"טירה" של קפקא. אף הוא פותח ב"גשר עץ".
11. בשני סיפורים שהקדימם עגנון בספר המעשים לסיפורנו אתה מוצא את המושגים: הגשר על הסטריפא, בית אבא, הזקן העובר לפני התיבה [כאן, כמוכז, תיבה שהיא עמוד התפילה, או - ארון הקודש. אך דומני אין בינה לבין תיבה של כלי לבן אלא הבדל של כלום]. בספור "האדונות והרוכל" על סף ספר המעשים, מציל זכרו של אבא את חייו של הרוכל (בענין זה כבר הרחבת במקום אחר. ר' "עלי שיח" עמ' 17).
12. באורח אירוני מזדווג להנחה בגלוי, שהנערות הן גורם מכשול, מפחד מתעה, המדרש דלהלן: ר' עקיבא אומר: כל מי שהוא נכנס לעיר ומוצא נערות דרכו מצלחת לפניו. ומנין תדע שהוא כן? בוא וראה מאליעזר עבד אברהם שעד (ש)לא נכנס לעיר מצא נערות יוצאות לפניו שנאמר: "הנה אנכי נצב על עין המים". וגו' והקב"ה הצליח דרכו שנא' "וה' הצליח דרכי" ועוד ממי אתה למד - ממשוה רבנו שעד (ש)לא נכנס לעיר מצא נערות יוצאות לפניו שנא' ולכהן מדין וגו'. והצליח דרכו ועלה למלוכה ומנין תדע שהוא כן? בוא וראה מיעקב שעד שלא נכנס לעיר מצא נערות יוצאות לפניו שנא' והנה רחל בתו באה עם הצאן. (פרקי ד'ר אליעזר פרק לו)
13. אף כי המספר נהנה כביכול, כשמר שריט מקדים לעלות על מיטתו, יש לזכור אמרות כגון: התורה נקנית במיעוט שינה במיעוט תענוג". (אבות ו.ה.) וכיו"ב.
14. שדווקא בו שולט האבסורד: כגון שמקבל כף של כבסים במקום נפט. ודוך: דווקא בשל זוטא הוא מאבד את זכות הנסיעה באבטובוס שצריכה היתה לגאול אותו מבדידות ותמיהות.
15. אבל השווה גם דמות הממונה בספור "בדרך" לעגנון. כאן בספר המעשים.
16. ועל הסכנה האורבת ל"המהלך יחידי" כבר דובר לעיל.
17. פרנץ קפקא, הטירה, תרגם ש זנדבק, הוצאת שוקן ירושלים ות"א תשכז. עיצוב שונה של ההסחה וכישלון הציפיה ר' שם, נספח ג' עמ' 323-324 ק.מוסח ומחמיץ את המזחלת החולפת ביעף על פניו ופונה בכיוון הטירה. "ועד שלא נתת דעתך על המתרחש, נמוג הכל בתוך הלילה"
18. השווה אבות א,ד - גם כסיפור "לכית אבא" הפותח ספר המעשים "ראיתי לפני שלושה ארבעה בני אדם [-] נתתי להם לעבור ולא שאלתי אותם" (עמ' 105)
19. יבטה ש"י עגנון וח' הזו עיוני מקרא, תשכ"ב עמ' 151-150
20. מהילכות תשובה להרמב"ם מובא כ"ס ימים נוראים שליקט ש"י עגנון עמ' קמ"א
21. ברוך קורצווייל, מסות על סיפורי ש"י עגנון, הוצאת שוקן ירושלים ות"א 1963 עמ' 331-332, 85.

הדסה ביננפלד

עוד על "הנרות"

להבנת ספור זה סייעו ל פרופ' קורצווייל, שהע "הנרות" התפרסמו בסו ספורי עגנון" (בעמוד 63 בספרו "בחנותו של מר לאור לאחר מותו.

שלושה חלקים לספור "הו א. הקטע הפותח: מ' ל' "

ב. אמצע הספור: ב' "

ג. הסיום: ו' "